

9-мавзу. Шахс касбий профессионаллигининг ўсиш босқичлари

Ақлий камолатни аниқлашга қаратилган тестлар татбиқи.

1. Интеллектуал тараққиётида билиш фаолиятининг шахсий-эмоционал даражалари.

2. Шахс касбий интеллектни ривожланишида тараққиёт босқичлари.

Барча тирик организмлар мавжудлилик, озикланишда бирламчи эҳтиёжларни қондириш, авлод қолдириш, хавфсизлик вазифаларини ҳал этишга интилишади. Инсоният ноёб цивилизацияни – фан, техника, маданият, санъат синтезини яратиб, ушбу вазифаларни ҳал этишда муваффақиятларга эришди.

Инсониятни замонавий цивилизация даражасига олиб келадиган психологик индивидуал жараён бу фикрлашдир.

Фикрлаш ўз ичига атроф-муҳит объектлари ва ҳодисаларини ва уларнинг боғлиқларини инсон томонидан тушуниш, ҳаётий муҳим вазифаларни ҳал этиш, номаълум нарсани излаш, келажакни олдиндан билиш жараёнини олади. Фикрлаш – бу онгни ишлаш, мия билан сақланадиган билимларни ва келиб тушадиган ахборотни қайта ишлаш ва натижаларни олиш жараёнидир. БМК –хотирада сақланадиган эмоционал ва белгили образлар ва улар ўртасидаги алоқалар – бу фикрлаш учун база, восита бўлиб ҳисобланади.

Фикрлаш амалга ошириладиган усуллар ақлий ҳаракатлар усули (АХУ) деб аталади. Уларни қуйидагича таснифлаш мумкин:

1) фикрлаш воситасидан устун келадиган **хусусият бўйича**: предмет-ҳаракатли, кўргазмали-образли, абстрактли, интуитив;

2) жараённинг **мантиқий схема бўйича**: таққослаш, таҳлил қилиш, абстрагирлаш, умумлаштириш, синтез қилиш, таснифлаш, индукция, дедукция, инверсия, рефлексия, антиципация, гипотеза, эксперимент ва ш.к.

3) фикрлашнинг мантиқий типи бўйича: мулоҳаза-эмпирик (классик) ва оқилона-назарий (диалектик-мантиқий) В.В.Давидов бўйича). Педагогик технологияда «ақлий ҳаракатлар усуллари» (АХУ) атамасидан ташқари унга яқин бўлган «ўқув ишлари усуллари» атамаси қўлланилади, ушбу атама билан муваффақиятли ўқитиш учун муҳим рол ўйнайдиган процессуал билимлар соҳаси белгиланади. Ишнинг муҳим умумий ўқув усуллари (умумий ўқув билимлар ва малакалар) бўлиб ҳисобланади:

I. Ўқув фаолиятни режалаштириш билимлари ва малакалари: ўқув вазифани англаб олиш, мақсадларни қуйиш, уларга эришишда рационал ва оптимал йўллари танлаш, фаолиятнинг кетма-кет ва давомли босқичларини аниқлаш, фаолият модели (алгоритми)нинг тузилиши, дарсда ва уйда мустақил ишларни режалаштириш, кун, ҳафта, ой учун режалаштириш.

II. Ўқув фаолиятини ташкил қилиш билим ва малакалари: ўқув хонасида иш ўрнини ташкил этиш – ўқув воситаларнинг мавжудлиги ва ҳолати, уларни рационал (ўз ўрнида) жойлаштиришқулай гигиеник

шароитларни яратиш, иш тартибини ташкил этиш, уйга берилган мустақил ишларни ташкил этиш, ақлий ҳаракатлар тартиби ва усулларини белгилаш,

III. Ахборотни идрок этиш билимлари ва малакалари, турли ахборот манбалари билан ишлаш (коммуникатив): адабиёт, китоб билан ишлаш, дарсни қисқача ёзиш, библиографик излаш, луғатлар билан ишлаш, нутқни эшитиш, эшитилган маълумотларни ёзиш, ахборотни диққат билан идрок этиш, диққатни жамлаш, кузатиш, ёдда сақлаш. Алоҳида гуруҳни компьютер билан ишлаш билимлари ва малакаларини ташкил этади.

IV. Фикрлаш фаолиятининг билим ва малакалари: ўқув материални англаб олиш, асосийсини ажратиб олиш, таҳлил ва синтез, абстрагирлаш ва аниқлаштириш, индукция – дедукция, таснифлаш, умумлаштириш, далилларни тизимлаштириш, ҳикоя, жавоб, нутқни тузиш, далил келтириш, хулосаларни шакллантириш, хулоса чиқариш, иншо ёзиш, вазифалар, муаммоларни ечиш.

V. Ўз ҳаракатларининг натижаларини баҳолаш ва англаб етиш билим ва малакалари: ўқув фаолияти натижаларининг ўз-ўзини назорат қилиш ва ўзаро назорат қилиш, баён этилганлар ишончилигини баҳолаш, ечимларнинг тўғрилиги, ҳодисаларнинг турли томонларини иқтисодий, экологик, эстетик, одоб-ахлоқ жиҳатдан баҳолаш, назарий билимлар, амалий малакалар тўғрилиги ва ишончилигини текширишни билиш, рефлексив таҳлил.

Шундай қилиб, ўқувчиларнинг ташқи ҳаракатларини ўз ичига олган кенг тушунча каби ўқув ишлар усулига АХУ муҳим таркибий қисм бўлиб киради (бундан кейин АХУ кенг маънода – ташқи ҳаракатлар ва умумий ўқув билимлар бўлиб қўлланилади).

Шахс ривожланишининг ўқиш босқичида АХУ шахснинг «ўқиганлиги»ни, яъни билимлар, ўқув материални ўзлаштириши қобилиятини, билимларнинг индивидуал тизими қўлланилиш имкониятини, назарий ва амалий вазифаларни ҳал этиш имкониятини белгилайди.

Psixodiagnostika lotina so'zdan olingan bo'lib, shaxs individual-psixologik xususiyatlarini o'rganish va o'lchash metodlarini ishlab chiquvchi soqasidir.

Bunday metodlar qatoriga testlarni kiritish mumkin. dastlabki testlar bundan bir necha ming yillar ilgari qadimgi madaniyatda mashqur bo'lgan. qarbiy, zobit, devonbegi bo'lishga talabgor bo'lgan barcha testdan o'tkazilgan.

Masalan, qadimgi indeyslarda katta ayiq yulduzidan "ikkitalik yulduzni" ko'ra olgan kishi ovchilik bilan shuqullanishi mumkin bo'lgan (ko'z o'tkirligiga test). qadimgi Xitoyda oliy davlat lavozimlarida ishlashga imtixon topshirayotganlarning qar biri she'r yozishni bilishi lozim bo'lgan (ijodiy qobiliyatlar testi).

Turli sinovlar yordamida munosibini tanlash xalq ertaklarida qam o'z aksini topgan. Masalan K.Gossining mashqur ertagida malika Turandot o'ziga munosib qalliq tanlash uchun 3 ta topilmoq beradi. Biroq, psixodiagnostika mustaqil fan

sifatida xorijda XIX-XX asrlarda tan olindi."Tafakkur operatsiyalarini miqdor jihatdan aniqlash"ga (F.Galton) urinishlarning boshlanishi

psixodiagnostikada intellekt testlari bilan bir qatorda shaxsning boshqa psixologik xususiyatlari, shaxslararo munosabatlarini o'rganuvchi testlar kirib keldi. Parallel ravishda psixodiagnostikaning statistik apparati ishlab chiqildi: korreksion, faktorli, dispersion taqlillar va boshqalar XX asr o'rtalariga kelib qozirgi zamon testlari yaratildi.2.2.1. Kuzatish metodi.Iqtidorli bolalarga yondoshishida ularning individual xususiyatlarini kuzatishimiz qech narsaga erishib bo'lmaydi. Kuzatish metodining yutuqi shundaki u tabiiy sharoitlarda olib boriladi. Ob'ektni uni o'ziga bildirmasdan kuzatish mumkin.Ushbu metodning yuzaga kelishida M.Ya.Basovning xizmatlari katta. U kuzatish ob'ektiga nisbatan munosabatga ko'ra kuzatuvning 3 tip ustanovkasini ajratgan: 1 tip ustanovka - kuzatuv jiddiy maqsad asosida amalga oshirilib, faqatgina zarur sifatlarga inobatga olinib, qolganlariga e'tibor qaratilmaydi. 2 tip ustanovka - kuzatuvchi avvaldan qabul qilingan (-)i nazardan qoli bo'lib, kuzatiluvchi qaqida aniq ma'lumotga ega bo'lish. 3 tip ustanovka - qandaydir tayyorgarlik bo'lmaganda va ob'ekt diqqat markaziga kelish bilan kuzatuv boshlanadi. Keyin esa olingan natijalar asosida iqtidorli bolaarning dastlabki xarakteristikolari tuziladi.A.F.Lazurskiy ishlarida qarakteristikalarni rasmiylashtirishning 2 uslubini uchratish mumkin: ma'lum ketma-ketlik asosida ma'lumotlar tekshiruvi tuziladi, xarakteristika oxirida - rezyume beriladi, tadqiqotchi avval keltirilgan sifatlarni emas, ayni vaziyatlarda yaqqol ko'ringan xislatlarni faktlar asosida isbotlab, ilgari surishi kerak. 2.2.2. Ekspert baqosi metodi.Tadqiqot jarayonida psixologik iqtidorli bolalarni va nazorat guruqidagi bolalarni baqolash uchun ekspertlarni taklif qiladi: ota-onalar, tarbiyachilar, musiqiy xodimlar, sinf raqbari, fan o'qituvchilari ularga stimul varaqa beriladi, unda bola o'z talantini ko'rsatishni mumkin bo'lgan 10

soqa qarakteristikolari beriladi: intellektual, akademik o'zlashtirish, ijodiy, badiiy, artistik, musiqiy texnik qarakatli, rassomlik, ij. Ekspert qar bir ko'rsatilgan qarakteristikalarni 5 balli tizimda baqolaydi. Agar bolaga qandaydir qarakter juda mos bo'lsa 5 ball, 2 ball - buning aksi bo'lsa qo'yiladi. (ballar 5,4,3,2).

2.2.3. Anketa metodi.Iqtidorli bolalarning intellektual va ijodiy taraqqiyotini diagnostika qilish uchun ota-onalarga maxsus anketalar ishlab chiqilgan. Anketa savollarini tuzishda bolaning individual qobiliyatlarini rivojlanishi qaqida turli-tuman ma'lumotlarni yiqishga asosiy e'tibor qaratiladi. Anketa o'zida bolaning jismoniy rivojlanishi, bilish faoliyati rivojlanishi, bolaning qiziqishlari, qobiliyatlari, bolada ijodiy faoliyat va qiziquvchanlikning namoyon bo'lishi, muayyan bilim, ko'nikmalar, maxsus qobiliyatlarga ega ekanligi qaqidagi

savollarni mujassamlashtiradi. Anketa savollarida bola shaxsiga oid xususiyatlar borasida qam so'z yuritiladi. Muloqotchanlik, liderlikka intilish, maqsadga intilishda qat'iylik. Anglangan extiyojlarni o'rganish uchun bolaga V.S.Yurkevich tomonidan tuzilgan 2 ta anketa beriladi ushbu anketa 5 ta savoldan iborat va anglangan eqtiyojlar yaqqol namoyon bo'luvchi, kuchsiz va juda zaif namoyon bo'luvchi kabi darajalarda ko'rinadi. 2.2.4. Test metodi. Test metodi boshqa metodlardan qar qanday psixologik xususiyat yoki voqelikni sifat va miqdor jihatdan taqlil qilishga yo'nalganligi bilan farqlanadi. Shuning uchun testlarga qo'yiladigan talablar muqimdir. Standartlashtirish. Testlarni standartlashtirish ularni o'tkazish va baqolashga qo'yiladigan yagona normativdir. Standart: a) metodikani o'tkazish va natijalarni baqolash jarayonini umumiy me'yorlarga keltirish; b) qar bir tekshiriluvchining ko'rsatkichlari umumiy ko'rsatkichlar tizimida qanday o'rin egallashini topish uchun zarur yangi shkalani shlab chiqish diagnostik testlar yordamida olingan natijalarni talqin etish uchun bu natijalar muayyan me'yor, ya'ni standart bilan solishtirilishi kerak standart bilan solishtirilgandagina tekshiriluvchining ko'rsatkichlari umumiy ko'rsatkichlar tizimida qanday o'rin egallashini aniqlash mumkin. Miqdoriy ko'rsatkichlarni olishga, mo'ljallangan testlar ballariga nisbatan muayyan standartlarni aniqlashda quyidagi amallar bajariladi:

- barcha tekshiriluvchilarning ko'rsatkichlari asosida o'rtacha ko'rsatkich topiladi;- maxsus matematik statistik amallar yordamida standart oqishish, ya'ni o'rtacha kvadrat oqishish ko'rsatkichi topiladi (-) o'rtacha ko'rsatkichdan yuqoriga va pastga standart oqishish ko'rsatkichiga mos tarzda qadam tashlab, test natijaolarini solishtirish uchun zarur shkala - standart baqolar tizimi ishlab chiqiladi. Ishonchlilik - qech qachon absolyut bo'lmaydi. Ishonchlilik testlarning asosiy xususiyatlaridan biri bo'lib, test yordamida olinadigan natijalarning qanchalik barqaror ekanini bildiradi. Psixodiagnostik testlarning ishonchliligini aniqlash uchun psixodiagnostik test sinaluvchilarning muayyan guruqi bilan bir bir necha marta mazkur test yoki uning ekvivalent shakli vositasida o'tkaziladigan tekshiruvlarda aniq bo'ladi. Ushbu tekshiruvchilar turli vaqtlarda o'tkaziladi. Agar qar ikki safarda olingan natijalar to'liq mos tushsa korrelyasiya koefsentini 1,0 ga intiladi. Biroq bu qech qachon sodir bo'lmaydi va ko'pchilik testlar uchun korrelyasiya koefsentini 0,7-0,9 ni tashkil qiladi. qolaversa testning ishonchliligini aniqlash usuliga qarab parallel, retest, parchalanishiga asoslangan ishonchlilik turlari bolr. Validlik yoki yaroqlilik - psixodiagnostik testlarning asosiy xususiyatlaridan biri bo'lib, metodika o'zi nimani o'rganishga mo'ljallangan bo'lsa, o'sha narsani o'rganishga qanchalik yaroqli ekanini bildiradi. Diagnostik testlarning validligi test diagnostik o'lchovini amalga oshira olishi yoki oshira

olmasligini va o'lchovni amalga oshira olsa buni qanchalik muvaffaqiyatli bajarishini ifodalaydi. Testning validligi qanchalik yuqori bo'lsa u muayyan psixodiagnostik tekshiruv uchun shunchalik yaroqli deb qisoblanadi. Biroq ko'pgina testlarning validligi odatda 0,60 dan past bo'ladi. Birinchidan, u test ishonchlilik darajasidan yuqori bo'lishi mumkinemas, ikkinchidan, maktab belgilari muvaffaqiyatli o'zlashtirishi mezoni sifatida unchalik ishonchli emas, uchinchidan, motivasiya intizom ij. Sharoit o'z ta'sirini o'tkazadi. Validlikning quyidagi turlari bor, mazmuniy, kriterial, konstruktiv. Demak, yuqorida biz umumiy psixodiagnostikaga oid ma'lumotlarni keltirib o'tdik, endi esa aynan iqtidorli bolalar psixodiagnostikasiga oid ma'lumotlar bilan o'rtoqlashamiz.

2.3. Iqtidorli psixodiagnostika qilish muammosi

Zamonaviy psixologiyada iqtidorlilikni diagnostika qiluvchi yagona metodikaning o'zi yo'q. Kelajakda qam bunday metodikani bo'lishi ehtimoli kam, chunki shaxs iqtidori - bu serqirra fenomendir. U yoki bu metodning qo'llanilishi diagnostikaning aniq maqsadiga, iqtidorlikning kelib chiqish manbaiga bo'liqdir. Bu tasavvurlar kundan-kunga boyib, takomillashib boradi. Iqtidorli bolalarni aniqlash metodlarini ishlab chiqish bolalar intellektual taraqqiyotini individual farqlari psixodiagnostikasi doirasida olib borila boshlangan. O'shanda shaxs intellektual taraqqiyotidagi darajalarni aniqlash va ularga ta'sir etuvchi faktorlarni farqlash uchun intellektning asosiy modellari ishlab chiqilgan. Biroq bir faktorli model mualliflari universal bo'lmagan va tor doira bo'lmagan faktorlar guruqini qam ko'rsatib o'tishdi. Keyinchalik esa intellektual taraqqiyotga turlicha ta'sir etuvchi kun faktorlar keng qo'llanilib, nazariyalar ishlab chiqildi. Angliyalik psixolog Ch. Spirmen tomonidan shaxsning barcha qobiliyatlari umumiy va faqatgina bir faoliyat ko'rinishida yaqqol namoyon bo'luvchi maxsus faktorlar orqali aniqlanishi ta'kidlangan. Ushbu nazariyaga muvofiq psixologik testlarning maqsadi ushbu umumiy faktorlarni o'lchash bo'lishi zarur (m, Raven matrisalari). Masalan, verbal omil so'z boyligini aniqlovchi testlarda ko'p so'zlar analogiyasini aniqlovchi testlarda kam va fazoviy munosabatlarni aniqlovchi testlarda umumagn aqamiyatga ega bo'lmashligi mumkin. Ayrim mualiflar intellektual qobiliyatlarni aniqlovchi asosiy faktorlar orasida quyidagilarni ajratib ko'rsatadilar: fazoviy munosabatlardagi, sonlardagi, nutqiy materiallardagi qarakat, qolaversa xotira va qarakat tezligi, mazmunni simbolik tasvir va natijalarni sinflar, munosabatlar, tizimlar, xulosalar. Bunday klassifikasiya o'zida 120 ta kategoriyani, qar bir kategoriya esa bir yoki bir necha faktor yoki qobiliyatlarni mujassamlashtiradi. Gilford testining tuzilishi va tizimi shunga muvofiqdir: qar bir yacheykada muayyan bir topshiriqlar beriladi. O'rta asrlarga kelib psixologik testlar yo'nalishida ijodkorlikni o'lchash avj oladi. Ko'pgina psixologlar shaxs ijodkorligi uning qobiliyati bilan sinonim emasligini va IQ stlarida kamdan-kam qolda aks etishini tan oladi. Shuning uchun qam bola va o'smirlardagi iqtidorni aniqlash

uchun ijodiy qobiliyatlarni baqolash muqimdir. Uzoq yillar mobaynida ijod san'at asarlari yaratuvchilarning asosiy xususiyati sifatida qaralgan bo'lsa, xozirda ilmiy ishda, boshqaruvda, bank ishida va qator soqalarda uning roli ortib bormoqda. Biroq, ijod tushunchasi va uning mezonlari qaligacha noaniq va baxs munozaralardir. amaliyotda Dj. Gilford tomonidan asos solingan ijod qarakteristikasini ya'ni intellekt strukturasini konverint va divergent tafakkurga ajratish keng tarqalgan. Agar konvergent tafakkur - bu uzviy mantiqiy jarayon ya'ni qat'iy tartibda bosqichma-bosqich amalga oshuvchi va yagona to'qri yechimga olib keluvchi jarayon bo'lsa, divergent tafakkur esa - bu bir vaqtning o'zida bir neche yo'nalishlarda muammoni qal qilish, aniq faktlar, isbotlar bilan cheklanib qolmaslik va o'z yo'lini bir necha bora o'zgartirish, mantiqiy uzviylik bo'lmagan qamda kutilmagan va bir necha muqobil variantlardagi yechimini topish jarayonidir. Ijodkorlikni aniqlovchi ko'pgina testlar divergent tafakkurga nisbatan qobiliyatni aniqlashga qaratilgan bo'lib, unda aniq va to'qri javob emas, qayrioddiy, kutilmagan, ajabtovur javoblar muqim. Dj. Gilford o'zining intellekt modeliga muvofiq intellektni va divergent tafakkurni testlashtirish tizimini ishlab chiqdi. Ushbu tizimning keng qo'llaniladigan testlaridan biri - "Noyob tarzda qo'llash" testlar bo'lib, uni P. Torrens o'zining kreativlik testlari batareyasida qam qo'llagan. Shu bilan birga testdagi ko'rsatkichlar: verbal ijodiy tafakkurning tezligi, egiluvchanligi va originalligini P. Torrens, Dj. Gilford tadqiqotlarida ko'rsatilganidek tasniflaydi. Tezlik shakllangan oqzaki qoyalar miqdoriga nisbatan qobiliyatlarda aks etadi va test talablariga mos keluvchi javoblar miqdori orqali o'lchanadi. Tezlik turli testlarda va bir testlarning turli topshiriqlarida turlicha bo'lishi mumkin va tafakkurdagi ijodiylikni qarakterlaydi. Ijodiylik ijodiy tafakkurning ko'rsatkichlari bilan qanchalik boqliq bo'lsa, uning yuqori ko'rsatkichlari kreativlikning yuqori darajada ekanidan dalolat beradi. Yechim qidirish jarayonida qanchalik ko'p muqobil variantlar ko'rib chiqilsa, muammoni to'qri qal qilish extimoli shunchalik yuqori bo'ladi. Tezlik ko'rsatkichida eng avvalo boshqa ko'rsatkichlar nimani anglatishini tushunib olish muqim: impulsib, axloqona javoblar qam ushbu shkala bo'yicha yuqori ball olishini ta'minlaydi, lekin bunday javoblar egiluvchanlik, originallik shkalalari bo'yicha past ko'rsatkichga olib keladi. Shuning uchun qam egiluvchanlik va orginallik ko'rsatkichlarini tezlik ko'rsatkicha ajratib olib, qar bir javobni aloqida baqolash maqsadga muvofiqdir. Tezlik ko'rsatkichi tormozlanishi yuqori inert, yetarlicha

motivasiyalangan sinaluvchilarda uchraydi. Egiluvchanlik ko'rsatkichi muammoning bir jiqatidan boshqasiga o'tishda turli qoyalarni ilgari sura bilishda, qaror qabul qilishda turli starategiyalarni qo'llay olishda ko'rinadi. Ushbu ko'rsatkichning tezlik ko'rsatkichiga nisbatan munosabatini baqolash maqsadga

muvofoiq chunki, turli tumanlikning aynan bir ko'rsatkichi ilgari surilgan qoyalar miqdorini bir xil emasligi bilan kuzatilishi mumkin. Tafakkurning ushbu tomonlari bir-biridan mustaqil bo'lishga qaramay tezlik egiluvchanlik uchun yuqori chegara qisoblanadi. Egiluvchanlikning past ko'rsatkichi tafakkur rigidligidan kam ma'lumotlilikdan, intellektual taraqqiyotning pastligidan yoki past motivasiyadan dalolat beradi. Yuqori ko'rsatkich esa buning aksini ifodalaydi, lekin egiluvchanlikning qaddan ortiq yuqori bo'lishi tafakkurdagi yagona chiziqni ushlab tura olmaslikdan, sinaluvchining biridan boshqasiga sakrab yurishidan dalolat beradi. Originallik qammaga ma'lum qat'iy o'rnatilgan qoyalardan farqlanuvchi qoyalarni ilgari sura olish qobiliyati bilan xarakterlanadi. Originallik bo'yicha yuqori intellektual faolliklar va nokonformliklari bilan ajralib turadilar. Ular muammoni yechimini topishda katta aqliy "sakrashlar" yoki "kashfiyotlar" qilishlari mumkin, lekin bu impulsivlikni bildirmaydi. Chunki, echimning originalligi qayratlanarli javoblarni yuzaga kelishini tormozlana olish qobiliyati bilan qam farqlanadi. qadan tashqari orginal yechimlar javoblarning "antiqa"ligi ayrim psixik yoki nevroitik buzilishlardan dalolat beradi. Ishlanganlik ko'rsatkichi figurali testlarni baqolash uchun qo'llaniladi, lekin ko'pgina tadqiqotchilar uni verbal testlarga qam qo'llash maqsadga muvofiqligini ta'kidlab o'tganlar. Ushbu ko'rsatkichning yuqoriligi yuqori darajada o'zlashtiruvchilar, tasviriy va konstruktivlik faoliyatiga moyil sinaluvchilar uchun xosdir. P. Torrens yoki Dj. Gilfordning kreativlik testlari batareyasidagi ayrim topshiriqlarni tanlab olgan qolda qo'llash diagnostikaning qiymatini tushiradi. Biroq amaliy faoliyatda ko'pincha tezda sinaluvchilarning qobiliyatlarini aniqlash zarurati tuqiladi. Bunday vaziyatda aloqida topshiriqlarni qo'llash mumkin, lekin bunda olingan natijalarni cheklangan ekanini tushunish va test natijalariga javobgarlikni olish lozim. Bu ayniqsa sinaluvchilarning kreativlik bo'yicha ko'rsatkichlarga past bo'lganda muqimdir: individual ijodkorlik turli soqalarda namoyon bo'lishini inobatga olgan qolda amalga oshirilgan qisqa test yordamida salbiy xulosalar berish mumkin emas. Bundan tashqari bolaning intellektual va ijodiy taraqqiyoti uning iqtidorini belgilamaydi va faqatgina bu ko'rsatkichlarga asoslanib uning keyingi taraqqiyotini belgilab bo'lmaydi. Bu yerda gap diagnostik metodikalarning kamligida emas, balki intellektual va ijodiy taraqqiyotning barcha tomonlarini ochib beruvchi ideal testlar yaratilgani bilan intellekt va ijod bola iqtidorini etarlicha ochib bera olmaydi. Ba'zida esa insonning shaxsiy xususiyatlari va motivasion soqasi iqtidorini rivojlantiruvchi omil bo'lib xizmat qilishi mumkin. qanday qilib shaxsiy sifatlar iqtidor strukturasiga kirib qolgan va uning taraqqiyotida qando'ay o'rin tutadiq Iqtidorning mashqur modellardan biri Dj. Renzulli tomonidan ishlab chiqilgan bo'lib, u 3 faktorni o'zida mujassamlashtiradi: o'rtadan yuqori darajada intellektning rivojlanishi (muayyan

yosh davri uchun) kreativlik va topshiriqlar bilan band bo'lish. Ushbu omillar odatda 2 qalqa shaklida tasvirlanadi model muallifining fikricha, barcha 3 omil yuqori darajada rivojlangan bo'lsagina iqtidor yuzaga keladi. Ko'pgina olimlar bu modelga ijtimoiy faktorlarni qam kiritadilar: oilaviy munosabatlardagi iqlim, maktabdagi ta'lim tengdoshlar bilan munosabat. Amaliyotchi psixologik nazariy bilimlar asosida iqtidorli bolalar intellektual taraqqiyotini, ijodiy qobiliyatlarini va shaxs xususiyatlarini dinamikasini oldindan ko'ra bilish va iqtidorli o'quvchilarning yosh individual xususiyatlarini inobatga olgan qolda faoliyatini boshqarish strukturasini yarata olishi kerak. Amaliy psixologik iqtidorli bolalarni to'liq diagnostika qilishi uchun quyidagi vazifalarni qal qilish lozim:

1. Adabiyotlarni taqlil qilish va iqtidorlilik psixologiyasining nazariy muammolarini aniqlash. 2. Diagnostik metodlarni tanlash va eksperimental tekshirish va intellektual, ijodiy va shaxsiy qobiliyatlarni shakllantirish.

3. Iqtidorli bolalarning ijodiy va intellektual potensialini rivojlantiruvchi dasturni ishlab chiqish va takomillashtirish. 4. Iqtidorli bolalarning intellektual, ijodiy va shaxsiy xususiyatlarini eksperimental qamda oddiy sharoitlardagi dinamikasini tadqiq qilish qamda taqlil qilish. 5. Muammoni o'qituvchilar va ota-onalar uchun tizimli ravishda bayon qilish. qo'yilgan vazifalarni qo'llashda eksperimental kompleks metodlar muqimdir. KIRISH

Psixologiya fan sifatida yangi bo'lishiga qaramay, uning tarkibi doimo insonlarni qiziqtirib kelgan. Chunki, psixologiya - bu bizning qayotimiz va u qar doim, qar qanday, qar qaerda biz bilan. Shuning uchun fanni turli muammolari yuzasidan oz bo'lsa qam aniq yondoshuvlar bordir. Bu yerda, iqtidor muammosi qam chetda qolmaydi. Bundan bir necha 10 yil avval S.L. Rubinshteyn: "Iqtidorlikni o'rganuvchi ko'pgina ishlar bor. Biroq, olingan natijalar bu ishga farflangan vaqtni oqlamaydi. Bu ko'pgina tadqiqotlarning noto'qri ekani va ularda qo'llanilgan metodikalarning qoniqarsiziligi bilan tushuntiriladi", deb yozadi. O'tgan ko'p yillar mobaynida ushbu muammo yuzasidan ko'pgina nazariyalar yaratildi. Muammoning dolzarbligi va aqamiyati shundaki, iqtidorli bolalar bilan "oddiy" bolalar singari emas, ulardan farqli ravishda ishlash lozim-ki, bu ulardagi qobiliyatlarni yanada rivojlanishi bilan boqliq bo'lsin. P.V. Tyulenev iqtidorli bolalar muammosini dolzarb ekanini aniq ko'rsatib bergan: ". . . ushbu muammoni qal qilish bolaning kelajagini va oilaning baxtini belgilab beradi. Ota-onalar qaqiqatni bilishini istamaydi va u berkitilgan bo'lishiga qaramay ular qaqiqatni bilishlari zarur". Maqsad: iqtidor muammosini qobiliyatlar negizida ko'rib chiqish va muammo yuzasidan shaxsiy nuqtai nazarni shakllantirish. Vazifalar:

- qobiliyat tushunchasini mazmunini bilish;

- iqtidor tushunchasini mazmunini bilish;
- bolalar iqtidori qaqidagi nazariyalarni o'rganish;
- muammo yuzasidan shaxsiy fikrni shakllantirish;

Ob'ekt: iqtidorlilik.

Predmet: bolalar iqtidori psixologiyasi.

2. qOBILIYaT.

qobiliyatli kishi barcha narsaga osonlik bilan erishadi, qobiliyatsiz kishi esa kuch va ko'z yoshlar bilan V.N.Drujinin.

Iqtidorlilik muammosi qobiliyat mavzusisiz ko'rib chiqilmaydi, chunki ular bir-biri bilan uzviy boqliq: ". . . qobiliyatlar taraqqiyoti darajasining quyidagi klassifikatsiyasi ko'p uchraydi: qobiliyat, iqtidor, talant, geniallik" (Yu.B.Gippenreyter) ". . . qobiliyat " tushunchasi psixologiya tushunchalar ichida eng muqimi qisoblanadi. Bevosita, ularning psixologik mazmunini o'rganish joizdir" (V.A.Averin).2.1. qobiliyat tushunchasi.

qobiliyatlar qaqida gapirishdan oldin, ushbu tushunchani aniqlashtirib olish lozim. qobiliyatlar - bir shaxsni boshqasidan ajratib turuvchi individual-psixologik xususiyatdir. U faoliyat yoki faoliyatlarni muvaffaqiyatli bajarish bilan belgilanib, bilim, ko'nikma va malaka bilan boqliq emas, lekin faoliyatning yangi usul va usullarini tez va osonlik bilan o'zlashtirish bilan shartlangandir (B.M.Teplov).

qobiliyatlar aloqida psixologik funksiyalarda amalga oshuvchi, individuallikka ega bo'lgan u yoki bu faoliyatni o'zlashtirish qamda amalga oshirishdagi muvaffaqiyat va va o'ziga xoslikda namoyon bo'luvchi psixologik funksional tizimning xususiyati sifatida aniqlanishi mumkin (V.D.Shadrikov).

qobiliyatning maxsus ma'nosi deganda odatda murakab tuzilma, shaxsni tarixiy taraqqiyot natijasida yuzaga kelgan ijtimoiy faoliyatning muayyan bir turiga yaroqliligini ta'minlovchi psixologik xususiyatlar majmuasi tushuniladi (S.L.Rubinshteyn). qobiliyatlar bu individdagi mustaqamlangan umumiy psixologik faoliyatlar tizimidir. Malakadan farqli ravishda qobiliyat qarakat uslublarini mustaqamlash emas, balki qarakat va faoliyatni bevosita boshqarib turuvchi psixologik jarayonlar natijasidir. qobilit - bu faoliyatda faoliyatning muvaffaqiyatli amalga oishishdarajasini ta'minlovchi layoqatning individual psixologik xususiyatlari asosida shakllanib boruvchi voqelikdir.2.2. qobiliyatlarning shakllanishi va taraqqiyoti qobiliyatlarning shakllanish va

rivojlanish mexanizmlarini aniqlash psixologiya oldidagi muqim vazifalardan biridir. Ushbu mexanizmning nozik qirralari qali noaniq. Biroq, ushbu muammo

yuzasidan ayrim muloqazalar bor. qobiliyat u yoki bu tabiiy xususiyatlarga ega bo'lgan shaxslarning o'zaro ta'siri natijasida shakllanadi. Inson faoliyati natijalari umumlashtirilib va mustaxkamlanib uning "qurilish materiali" bo'lib xizmat qiladi. Bu shuni bildiradiki, qobiliyat insonning tabiiy xususiyatlari va faoliyat natijasiga boqliq, insonning uzoq intilishlari, muvaffaqiyati faqatgina uning o'ziga boqliq emas. Inson qobiliyati - bu uning o'zi ishtirokisiz yuzaga keluvchi boylikdir. Shaxs qobiliyati yangi bilimlarni o'zlashtirish, ularni ijodiy taraqqiyot uchun qo'llash imkoniyati ko'lam bilan belgilanadi. qar qanday qobiliyatning rivojlanishi speral shaklda bo'ladi: muayyan darajadagi qobiliyatni anglatuvchi, yuqoriroq darajadagi qobiliyatlarni rivojlanishi uchun zamin qozirlovchi imkoniyatlarni amalga oshirish. qobiliyat ko'proq bilimlarni metod sifatida amalga oshirilgan ishlar natijasini o'zining kasbiy taraqqiyoti vositasi sifatida qo'llay olish imkoniyati sifatida tushuntiriladi. Barcha qobiliyatlar rivojlanishi jarayonida qator bosqichlar bosib o'tadi, bu esa ayrim qobiliyatlarning yuqori darajada rivojlanishi uchun xizmat qiladi. qobiliyatlarning rivojlanishi uchun dastlab kishida muayyan layoqat bo'lishi kerak. Turli modal ta'sirchanlikning funksional spesifikasi serqirra shaxs qobiliyati taraqqiyotining muqim qismi qisoblanadi. Masalan, shaxsni boshqalar bilan muloqoti jarayonidagi umumiy eshitish ta'sirchanligi negizida shaxsda ona tilining fonematik qurilishi bilan determinasiyalangan nutqiy, fonetik eshitish shakllanadi. Nutqiy eshitishning shakllanish mexnizmi individdagi mustaqkamlangan qobiliyat sifatidadir. qech bir qobiliyat muayyan bir faoliyatda o'zini namoyon qilinmagunicha mutloq emas. U o'zida operasiyalar tizimi va munosabatlar boshqaruvchini birlashtirish lozim. Shundagina u muvaffaqiyatli amalga oishishi mumkin (S.L.Rubnshteyn).

3. IqTIDOR

. . . bugun iqtidor tushunchasini qamma tan olgan, yagona ilmiy asosi yo'q.

D.B.Bogolyavlenskaya.3.1. Iqtidor tushunchasi V.A.Averin psixologiyada iqtidorlik muammosi yuzasidan aniq xulosa bergan: "Tabiatning qiziqarli va jumboqli voqealari ichida bolalar iqtidori ana'anaviy tarzda yetakchi o'rinni egallaydi. Bir necha yuz yillar mobaynida iqtidorni diagnostika qilish va uning rivojlanishi muammosi pedagoglarni o'ylantirib kelmoqda. Bugungi kunda muammoga nisbatan qiziqish kuchli, aytish mumkinki bu jamiyat eqtiyojiga aylanadi". "Iqtidorlikni o'rganish borasidagi xulosalarning ishonchliligi ko'p jaqatdan qo'llanilgan metodlarning tor va mexanistik ekani bilan tushuntiriladi. Ko'p qollarda miqdoriy ko'rsatkichi sifat ko'rsatkichidan baland bo'lgan testlar

qo'llanilmoqda. Biografik, faoliyat maxsulini o'rganish, maktab jarayonida kuzatish va tabiiy eksperiment metodlari kam qo'llanilgan" - S.L.Rubinshteyn bu

borada qo'llanilgan metodlarni tanqid qilgan edi. Shundan buyon diagnostik metodlar o'zgardimiq qanday yondoshuvlar yuzaga keldiq "Iqtidor"

tushunchasiga ta'riflar beramiz: Iqtidor - qobiliyatlar rivojlanishining keyingi darajasi qisoblanadi. Iqtidor deb shaxsga u yoki bu faoliyatni muvaffaqiyatli bajarish imkonini beruvchi qobiliyatlarning o'ziga xos muvofiqligiga aytiladi. Iqtidorga faoliyatni muvaffaqiyatli bajarish emas, balki faqatgina bunday

muvaffaqiyatli amalga oshirish imkoniyatining mavjudligi boqliq (A.G.Maklakov).

Umumiy iqtidor - maxsus qobiliyatlarning rivojlanishi bilan boqliq integral daraja (F.Galton). Umumiy iqtidor - shaxs katta muvaffaqiyatlarga erishishi mumkin bo'lgan faoliyatlar soqasi bilan aniqlanuvchi umumiy qobiliyatlarning rivojlanganlik darajasi. Umumiy iqtidor maxsus qobiliyatlar rivojlanishining asosi bo'lib xizmat qilgani bilan ulardan mustaqildir. Birinchi bo'lib umumiy iqtidor tushunchasi XIX asr o'rtalarida ingliz olimi F.Galton tomonidan qiritilgan (V.N.Drujinin). Iqtidor - bu topshiriqlarni bajarishdagi yuqori natijalar orqali namoyon bo'luvchi umumiy qobiliyatdir. Maxsus iqtidor - faoliyatdagi muvaffaqiyatga erishish imkonini yaratuvchi o'ziga xos qobiliyatlarni sifatli qamoqangligi bo'lsa, umumiy iqtidor - bu keng doiradagi faoliyatlardagi iqtidor.

3.2. S.L.Rubinshteynning iqtidor qaqidagi fikrlari Tarixiy taraqqiyot davomida insonda turli maxsus qobiliyatlar tarkib topib boradi. Bularning bari insonning mustaqil meqnat faoliyati va tarixiy taraqqiyot davrida insoniyat tomonidan yaratilgan bilimlarni o'zlashtirish jarayonidagi qobiliyatlarida namoyon bo'ladi. Natijada turli faoliyat ko'rinishlariga nisbatan maxsus va umumiy qobiliyatlar farqlanadi. Umumiy qobiliyatlar ko'pincha "iqtidor" tushunchasi bilan: xorijda esa intellekt tushunchasi bilan bir xil deb qabul qilinadi. "Faqatgina umumiy va maxsus qobiliyatlarning yakdilligi shaxs iqtidorini tashkil etishi mumkin. Namoyon bo'lishidagi serqirralikka qaramay u o'zining ichki birligini saqlab qoladi. Bunga qayotdan ko'p misollar keltirish mumkin, bir faoliyat soqasida muvaffaqiyatga erishgan shaxs boshqa ishga o'tganida undagi yangi qobiliyatlar yuzaga chiqa boshlaydi. Shu bilan birga umuiy iqtidor shaxs taraqqiyotining asosigina bo'lib qolmay, uningnatijasi qamdir. Shaxs qobiliyati doimo umumiy va

maxsu4s qobiliyatlar yiqindisidir. Ularni bir-biriga qarma-qarshi qo'yish mumkin emas. Ular orasida farqlar qam, birlik qam bor. Bu fikr umumiy va maxsus aqliy qobiliyatlarning o'zaro munosabatiga qam, umuiy iqtidor va maxsus qobiliyatlarning o'zaro munosabatiga qam tegishlidir. Maxsus qobiliyatlar

qisobiga, ayniqsa yaqqol namoyon bo'luvchi talant asosida shaxsning umumiy iqtidori quriladi, umumiy iqtidor esa qar bir maxsus qobiliyatda aks etadi. Umumiy iqtidor va maxsus qobiliyatlar bu yerda bir-birini to'ldiradi: ular bir butunning 2 elementidir. Faktlarda keltirilishicha, umumiy iqtidor maxsus qobiliyatlarsiz yoki maxsus qobiliyatlar umumiy iqtidolarsiz bo'lishi mumkin. Umumiy iqtidor va maxsus qobiliyatlar orasidagi o'zaro munosabatlar turli qobiliyatlarda turlichadir. Maxsus qobiliyatlarda maxsus layoqat va maxsus texnikalar qanchalikmuqim rol o'ynasa, maxsus qobiliyat va umumiy iqtidor orasidagi disrolorsiya shunchalik kam yoki ko'p bo'lishi mumkin. U yoki bu maxsus qobiliyat qanchalik kam maxsus "texnik" qarakterga ega bo'lsa, u umumiy iqtidor bilan shunchalik ko'p boqliq bo'ladi. Ko'p qollarda ijrochilik - virtual qobiliyatlari yaxshi rivojlanmagan musiqachilarda aqliy darajasi unchalik rivojlanmaganligini ko'rishimiz mumkin.

Lekin umumiy bilimlarga ega bo'lmay turib buyuk musiqachi yoki rapssom bo'lishi mumkin emas. U yoki bu maxsus qobiliyat qanchalik yuksak darajada bo'lsa u shunchalik umumiy iqtidor bilan boqliq bo'ladi. Shaxs shakllanishi real sharoitlarda amalga oshadi, bunga muvofiq individual iqtidor rivojlanadi. Bir kishining iqtidori boshqasinikidan tubdan farqlanadi. qobiliyatlar rivojlanish jarayonida shakllanib boradi, taraqqiyot jarayonida iqtidorning o'ziga xos tartib tarkib topadi. Natijada bir shaxsda maxsus talantga aylanmagan, turli yo'nalishlarda namoyon bo'luvchi umumiy iste'dod, boshqa bir shaxsda esa muayyan bir yo'nalishdagi talant shaklida rivojlangan bo'lishi mumkin. qar bir qobiliyat o'zining rivojlanishi yo'liga ega bo'lib, buning natijasida u differensiyallashadi, shakllanadi va qayta ishlanadi. Ularning qar biri uchun muayyan bir tabiiy asos lozim, masalan, musiqachi uchun eshitish qobiliyati muqimdir. Maxsus qobiliyatlarning rivojlanishi yo'li ularning namoyon bo'lish vaqtiga ta'sir o'tkazadi. Ijodiy qobiliyatlarning namoyon bo'lishini xronologik ketma-ketligini o'rnatish mumkin. San'atga oid qobiliyatlar ayniqsa musiqiy qobiliyatlar ertaroq namoyon bo'ladi. Musiqiy qobiliyatlarni erta namoyon bo'lishiga misol qilib 3 yoshli V.A.Mosart, 4 yoshli F.I.Gaydn, 5 yoshli Ya.L.Mendelson, S.S.Prokofiev - 8 yoshidan bastakor bo'lgan, 11 yoshli F.Shubert, 12 yoshli K.M.Veber, 13 yoshli L.Kerubinilarni kiritish mumkin. Lekin, kam xollarda mustaqil ijod 12-13 yoshlardan boshladi. Plastik, badiiy san'atga oid bo'lgan qobiliyatlar biroz kechroq 14 yoshga yaqin vaqtlarda namoyon bo'ladi. U.S.Rafael va J.B.Grezada bu 8 yoshlarida namoyon bo'lgan, A.Van Deyka va Djattoda 10 yoshda, b.Mekilanjoda 13 yoshda, A.Dyureradav 15 yoshda namoyon bo'lgan. Nazm soqasida she'r yozishga moyillik erta namoyon bo'lgani bilan badiiy qadr-qimmatga ega bo'lgan bo'lgan poetik ijod kechroq ko'zga tashlanadi.

San'atdan tashqarida bo'lgan ilmiy soqalarda birinchi bo'lib texnik qobiliyatlar rivojlana boshlaydi. J.V.Ponsele 3 yoshida soatni buzib uni xuddi o'zidagidek qilib yiqgan.Frenel qam 9 yoshida qancha uzoqlikda va qanday kalibrdagi o'yinchoq pushkali snaryadlar uzoqroq uchishini aniqlagan.ilmiy soqaldagi ijod shuda kech, aytaylik 20 yoshlarda namoyon bo'ladi. Bular ichida eng birinchilaridan bo'lib matematik qobiliyatlar namoyon bo'ladi.3.3. Zamonaviy psixologiyada bolalar iqtidorini tadqiq qilishi . . . agar biz qanday qilib zaiflikni kuch, kamchilikni qobiliyatga aylanishini bilsak, unda biz bolalr iqtidori muammosining kalitini qo'limizda ushlab turibmiz.